

KIRJALLISUUTTA

Suomalaisen sanakirjan historiaa

OSMO HORMIA *Gananderin sanakirjan lähteet*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 271. Turku 1961. 611 sivua.

Kun Helsingin yliopiston suomen kielen ja kirjallisuuden professori E. N. Setälä lokakuun 1 p. 1928 kanslerille kirjoittamassaan kirjelmässä ehdotti, että Christfrid Gananderin sanakirja yliopiston toimenpitein mahdollisimman pian saatettaisiin julkisuuteen, hän varmaan oli henkilö, joka pitkän tutkijauransa aikana omakohtaisemmin kuin kukaan muu oli kokenut, mikä ainutlaatuinen kielitieteellinen lähde ja suomen kielen tutkimuksen apuneuvo tämä v. 1787 valmistunut ja onnellisen sattuman johdosta jälkimaailman käyttöön pelastunut käsinkirjoitettu »Thesaurus Fennicus» todella oli. Monistamattomana, kirjaston vaalimana harvinaisuutena se kuitenkin oli vaikeasti käytettävissä, tavallaan oma jarrunsa, minkä lisäksi siihen kätkeyty perintövara oli jatkuvan kulumisen ja häviämisen alainen. Vaikka Setälän mielihaave ei hänen eläessään toteutunutkaan, se toteutui v. 1940, joten myöhemmän kieli-, kansa- ja kansanrunoustieteellisen tutkimuksen käytettävänä on jo alun kolmattakymmentä vuotta ollut näköispainantana jäljennetty Gananderin »Nytt Finskt Lexicon», mikä tällä työrintaman lohkolla on merkinnyt verratonta paineen helpotusta ja vuorovaikutuksen virkistymistä.

Toisaalta, kuten tunnettua, Gananderin sanastolliset ja folkloristiset poiminnot esiintyvät hänen käsikirjoituksessaan milteipä kaaosmaisena massana, jonka hyväksikäyttö on kysynyt jokai-

selta tutkijalta Porthanista alkaen suurta taitoa ja valppautta. On tajuttu, että Ganander on kasannut teokseensa sekä suullista että kirjallista kielitraditiota käymättä lukijansa nähden sanottavastikaan rajaa näiden pääryhmien välillä ja pysyttellen kirjallisten lähteidensä ilmaisemisessä äärimmäisen säästeliäänä. Aikojen kuluessa on voitu todeta, että hän on tehnyt valtaisen määrän poimintoja sekä painetuista että käsinkirjoitetuista lähteistä, jotakin täsmällistäkin on paljastunut, mutta suurin piirtein tutkijan on ollut tyydyttävä vain arvailemaan hänen tietojensa alkuperää, usein jopa epäilemään hänen siteeraustapansa ja merkityksentulkintojensa luotettavuutta. Näitä hankaluuksia ei ole ollut mahdollista eliminoida ilman vartavastista tieteellistä analyysia ja siihen perustuvaa Gananderin sanakirjatyön yleistä luonnehdintaa. Tämän haitan poistaakseen ja tietysti ennen muuta omaa tutkijankutsusta seurataksensa fil.lis. Hormia on ilmoitettavana olevan teoksensa suunnitellut. Tehtävä on laadultaan erittäin hyvin korkeimmaksi akateemiseksi opinäytteeksi soveltuva. Se tarjoaa nuorelle tutkijalle monenlaisia tilaisuuksia tieteellisen metodin, akribian ja oppineisuuden osoittamiseen. Sikäli kuin tehtävän toteutus vastaa akateemisia vaatimuksia, Christfrid Gananderin tietoaarten hyödyntämiselle suomalaisessa tieteessä on saatu uusi luotettava pohja.

Gananderin sanakirjan ainesten alkuperän yksityiskohtainen selvittäminen

olisi ollut kaksinverroin laajempi ja monin kerroin vaativampi työ kuin Hormian suorittama, ellei tässä olisi pysähdytty ennalta määrätulle rajalle. Hormia on nim. jättänyt teemansa ulkopuolelle Gananderin suullisesta perinteestä keräämät ainekset. Kun akateemisen oppinäytteen nimen pitäisi mahdollisimman eksaktisti ilmaista siihen sisältyvän tutkimuksen kohde, olisi »Gananderin sanakirjan kirjalliset lähteet» ollut ehdottomasti osuvampi kuin nyt kirjan nimiöön painettu. Eihän asiaan voi ratkaisevasti vaikuttaa se, että kirjan sivuilla 56—66 on pyritty ylimalkaisesti kartoittamaan Gananderin sanakirjan kansankielisten lisien saapumistiet näihin lisiin sinänsä kajoamatta. Aiheen rajoittamista Hormian tavoin on pidettävä oikeana, väitöskirjatarkoitukseen parhaiten suositeltavanakin.

Teoksen teeman käsittely edellyttää suomeen hyvin perehtynyttä kielimies-tutkijaa, vaikka se Gananderin kirjallisten lähteiden osalta onkin varsin vähän jos ensinkään kielitieteellinen. Tämä kuvastuu jo ss. 10—17 olevasta laajasta kirjallisuusluettelosta (johon on jäänyt pari kolme valitettavaa aukkoa) sekä teoksen kokonaisuusjäsentelystä. Sen pääjaksot ovat »Sanakirjatyön vaiheet» (n. 80 sivua), »Gananderin lähteet» (so. niiden kirjallisten tuotteiden esittely, joista on voitu todeta Gananderiin kulkeutuneen tiedoja, n. 70 s.), »Sitaattiluettelot» (so. lähdeteoksittain järjestetty yksityiskohdittainen Gananderin sanakirjatietojen ja niiden lähteinä olleiden kirjallisuus-esiintymien rinnastelu, teoksen 370-sivuinen runko-osa) sekä »Sanahakemisto», joka ei ole tavanmukainen aakkosellinen indeksi, vaan Gananderin sana-artikkelien mukaisesti järjestetty sitaattien hakemisto. Mainittakoon, että sitä melkoisen suurta kirjallisperäisten tietojen ryhmää, jonka lähteet Ganander itse on ilmoittanut käsikirjoituksessaan, ei väitöskirjan sitaattiluetteloissa kuljettella, ei myöskään Jusleniuksen sanakirjasta (1745) siihen siirrettyä hakusanas-

toa. Näiden lukumääräinen osuus sisältyy silti ss. 181—183 olevaan, eri lähde-ryhmistä saatujen sitaattien tilastoon. Tilaston ulkopuolella ss. 176—180 esitellään Gananderin etymologisten viitteiden alkuperä.

Sopivimman esitysmuodon löytäminen on ollut runsaasti harkintaa vaatinut tehtävä, kun minkään vastaavanlaisen teoksen esikuvaan ei ole voitu nojautua. Jos ajattelen teosta lähinnä Gananderin sanakirjan käyttövälineenä, jommoisena sitä tullaan aina tarvitsemaan, en pidä Hormian ratkaisua parhaana mahdollisena. Kun kirjaa tutkiesani olen lukuisin pistokokein joutunut etsimään Gananderin sitaattien alkuperää, on mieleissäni hahmottunut kuva jäsentelystä, jossa tavoitettu sitaattiaines olisi esitelty sanakirjan palstojen järjestyksessä. Tutkija olisi aina voinut heti avata sanakirjan ja Hormian lähdeanalyysin toisiaan vastaavasta kohdasta, ja saman tien hän olisi nähnyt, mille sanakirjan tiedoille ei ole löydetty lähdettä. Kunkin lähdeteoksen kokonaisuus olisi silti tiivistettyinä viitteinä saatu esille luvussa »Gananderin lähteet».

Hahmotellessaan teoksensa johdannossa ss. 22—30 Gananderin sanakirjatyön historiallista taustaa Hormia virittäkö kysymyksen H. G. Porthanin merkityksestä yleensä ja Gananderin suhteen erityisesti. Hän ei epäile sitä, mutta varoittaa sen yliarvioinnista. Tässä hän mielestäni ilman objektiivisia perusteita asettuu tukemaan eräiden »nuorten» oppositiotendenssiä, joka nojautuu kuvitteluun, että Porthan on saanut liiaksi lukea ansioihinsa sellaista, mikä oikeastaan kuuluisi muille. Tuntuu kuin Hormia olisi haluton myöntämään Porthanin persoonallisuudessa esiintyneen herättävää, tartuttavaa vaikutusta ajassa ilmenneisiin pyrintöihin. Minun lienee ajatuksen vastapainoksi tarpeetonta viitata sellaiseen ilmiöön kuin Turun romantiikkaan, joka toistuvasti viittasi Porthaniin suurena edeltäjänään. Huomauttaisin vain siihen varauksettomuus-

teen, jolla nimenomaan Ganander »Mythologia Fennica» teoksensa omistussanoissa (mahdollisen liioittelunkin huomioon ottaakseni) sanoo Porthanin innoittaneen maanmiehensä kiitettävään kilpailuun suomen kielen viljelyn ja tutkimisen alalla. Hormian väitteen (s. 23), että Porthanilta ei Gananderin sanakirjatyön osaksi tullut paljon huomiota, kumoaa Gananderin samassa 1785 kirjoitetussa omistuksessa antama tunnustus, että hän 21 vuoden kuluessa on Porthanilta saanut sekä suullisesti että kirjallisesti suopeata avustusta ja rohkaisua jatkamaan työtänsä Suomen kirjallisuuden hyväksi. Samaahan todistaa se ansiokas selvitys, jonka Hormia nyt antaa näiden kahden omassa lajissaan suuren miehen yhteistyöstä, jossa molemmat olivat sekä saavana että antavana puolena. Hormiaan on voimakkaasti tehonnut myös Matti Kuusen v. 1953 esiin viskaama väite, »ettei Porthanilta puoleentoista vuosikymmeneen [Gananderin kuoltua] liiennyt Gananderin sanakirjalle edes yhtä kunnan työpäivää» (s. 106), vaikka hänen on jo seuraavalla sivulla pakko todeta, että Porthan uhraisi aivan erityisesti aikaa, huolta ja huomiota juuri Gananderin perinnölle. Sillehän emme mahda mitään, että Porthanin käsityksen kuten jälkimaailmankin arvostelun mukaan tätä suurtyötä ei voitu sellaiseenaan korjata painatuskelpoiseksi, se kysyi aivan toisenlaista käsittelyä, ja Porthan oli itse ensimmäisenä täydentämässä sitä uusilla keräyksillä (ss. 107—110). Gananderin teoksen lähdearvon, joka sitten Turun palon jälkeen kymmenkertaistui, Porthan selväsanaisesti tunnusti v. 1801 julkaisemassaan teoksessa »De praecipuis dialectis lingvae Fennicae».

Kokonaisuutena Hormian teoksen jakso »Sanakirjatyön vaiheet» on ansiokas suoritus. Vasta koskettelemastani harharvioinnista riippumatta — jaksoon sisältyy myös s. 42 esiin otettu käsitys eräiden Porthanin lausumien muka sisältäneestä Gananderiin kohdistuneesta vä-

heksynnästä — Hormian on onnistunut luoda selvä ja tosipohjainen kuva Gananderin ja Porthanin pyrkimyksistä, jotka eivät aluksi suinkaan kohdistuneet yhden ja ainoan suomen kielen sanakirjan aikaansaamiseen, vaan tähtäsivät erikseen Porthanin etymologisvoittoiseen ja Gananderin ensisijaisesti suomen kielen sana-aineiston kaikinpuolista käyttöä valaisevaan sanakirjaan. Gananderin lähteistön karuus ja yksipuolisuus siltä osalta, kuin se nojautui painettuun kirjallisuuteen, on mainiosti luonnehdittu ss. 93—95. Gananderin lähteiden käyttö on ollut perin sattumanvaraista ja hapuillevaa. Kun tietää mikä vuosisataistraditio hänen sanakirjansa varaan rakentui (> Renvall > Lönnrot), tuntuu miltei tyrmistyttävältä toteamus, että hänen kirjastoonsa Raamatun ja virsikirjan lisäksi kuului »puolisen tusinaa laajahkoja hartausteoksia», lakikirja, Wegeliuksen postilla, almanakkoja ja muita pieniä kirjasia, joista hän suomalaiset sanansa ja fraasinsa ammensi.

Gananderin kansanrunoushankintoja käsittelevä tärkeä luku (ss. 66—92) on kypsytelty jo tekijän liseniaattityön vaiheessa, eikä minulla tässä yhteydessä ole siihen muuta lisättävää, kuin että olisin toivonut jostakin painetun teoksen kohdasta ilmenevän toteamuksen, että Gananderin sanakirjaan sisältyy ainakin 1646 sellaista sitaattia, joiden ilmeinen kansanrunolähde on kadonnut. Prof. Kuusi piti liseniaattityöstä antamassaan lausunnossa tätä seikkaa silloisen tutkimuksen arvokkaimpana tuloksena.

Kyetäkseni muodostamaan käsityksen siitä, miten tarkoin kaikki Gananderissa esiintyvä mahdollisesti kirjallisperäinen on joutunut tekijän haaviin, olen suorittanut joukon pistokokeita vertailemalla Hormian lähdepoimintoihin jokaisesta Gananderin sanakirjan osasta muutamia kymmeniä lehtiä (yhteensä 195 palstaa) sekä joukon erillisartikkeleja sieltä täältä. Myös olen kokeeksi suorittanut etsintöjä kuudesta Gananderin aikaa edustavasta laajanpuoleisesta teoksesta, joista

Hormia ei ole tavoittanut mitään läheteeksi osoittautuvaa, mutta tältä osalta oma tulokseni on ollut yhtä kielteinen. Olen vakuuttunut siitä, että läheteosten toteaminen ja sitaattien kerääminen on vaatinut tekijältä uskomatonta väivannaköä ja tuottanut useammin pettymyksiä kuin täyttä löytämisen iloa. Esim. eräästä n. 270-sivuisesta suomenkielisestä kirjasta Hormia on tavoittanut vain yhden sitaatin (s. 233). Toisaalta esim. Freseniuksen »Rippi- ja Herran ehtool-lisen kirjasta» on kertynyt lähes 400 sitaattia. Poiminta on suoritettu niin tarkoin kuin tämmöisessä työssä, missä ei ole mahdollista turvautua mihinkään »koneaivoihin», ylipäänsä on inhimillisesti mahdollista. Jotakin voi tarkastelija joka itse on kahlannut vanhojen kirjojen pölyssä, silti havaita. Varmoina tai varmanpuoleisina täydennyksinä Hormian monituhatlukuisen sitaattikokoelmaan olen käytettävänäni olleen ajan kuluessa kyennyt löytämään vain seuraavat ilmeiset lisät:

Piae Cantiones (omistus): »cuitengin virtten oikia ymmärrys ja toimi on tallesa», vrt. Gan. II 284 Cc. — *ibid.* 25 »O Isän armon avarutta, O Pojan pohjatoind rackautta», vrt. Gan. II 281 Cb. Hormian s. 429 alh. esittämä sitaatti »Saata meit viettämän Viatoind elämät» kuvastuu hänen mainitsemiensa kahden kohdan lisäksi kolmannessakin, nim. Gan. III 2 Ca, tässä täydellisimpänä.

Laurentius Petri Aboicus, Selityxet jne. (1644): G4b »nijn usein cuin silmäs kyynnön mene», vrt. Gan. I 546 Dc. — *ibid.* G2a: »tästä paha haiju käy ia calmal tule», vrt. Gan. II 321 Cb. Tämä Laurentius Petrin teos ei esiinny Hormian lähdekirjallisuudessa.

Juhana Cajanuksen arkki »Etkös ole jne.» (1683, mieluummin tämä lähde kuin vanhan virsikirjan 278): »Coucon mustan Murha-töitä», vrt. Gan. I 466 Aa. — »Luodut caicki catoawat, lopun saawat, Laatuinensa luondoinensa», vrt. Gan. II 1 Cc. — »Etzi muuta elandota, olendota», vrt. Gan. II 288 Ca. Hormia

palauttaa, ehkä aiheellisesti, Gan. II 14 Ca »Luojan laitoxen perästä» ja Gan. I 166 Bc »Hirmun kourilla kovilla» muihin kuin tähän lähteeseen, ks. 387 ja 366, vaikka perimmältään tietysti on kysymys Cajanuksen virren alluusioista.

Virsikirjan 204: 11 »Mutt' sitä Raamattu kyll laitta, Kosk wäärin käytetän saatu», vrt. Gan. III 2 Ac. Hormian s. 145 esittämä väite, että Ganander virsiä siteeratessaan aina mainitsee lähteen, on tarkkaan ottaen liian kategorinen.

Florinuksen sananlaskut: »Lalli etzi lackians, Lallin lacki pään laella», vrt. Gan. II 18 Dc. Ganander on saattanut nojautua välittömämpiinkin Henrikin surmatradition lähteisiin. Tarpeetonta on Hormian ollut s. 366 palauttaa Gan. I 220 Ca säkeitä »Mistä Lalli lakin sai, paha mjes hyvän hytyrin» Henrik Argil-landerin hautajaisrunoon v:lta 1740, vrt. Haavio, Piispa Henrik ja Lalli, s. 141 ja seur.

Mythol. Fennican käsikirj. (MF 7): »Sada mettä Taiwoisesta», vrt. Gan. III Aa ja Hormia s. 487.

Hormia on sitaatteja esittäessään aina valppaan kriittinen, hän käyttää kysymysmerkkejä ehkä liiaksikin. Kun toisaalta melkoinen määrä Gananderin kirjallisen makuisia sitaatteja jää lähteisiin, palauttamatta (sellaiset eivät siis myöskään sisälly Hormian teokseen), siitä tuskin voi tekijää moittia. Lähteitä on hävinnyt joko toistaiseksi tai lopullisesti.

Selvittääkseni vihdoin Hormian siteeraus- ja kysymysmerkkien käytössä toteuttamaa akribiaa olen vertaillut viiden lähteen kaikki poiminnat (melkein tasan 1500 sitaattia) asianomaisiin alkulähteisiin ja päätynt seuraavanlaiseen vaikutelmaan. Sitaatteihin on valitettavasti jäänyt jokin määrä pieniä epätarkkuuksia, luonteeltaan täysin viattomia, lähinnä nykyortografiasta saatujen tottumusten heijasteita, ei missään tapauksessa tulkinnan kannalta relevantteja. Pitäisin niitä lähinnä kauneusvirheinä, joiden havaitsematta jääminen ei vahingoita lukijaa.

Pääotsikkojen ohella olen pannut merkille eräitä yksityisseikkoja enemmänkin huvittuneena uusista Gananderiin avautuvista näköaloista kuin arvostellakseni Hormian työtä. Jokin esittämäni varaus (esim. että en katso Juhana Helsingbergin osuutta Gananderin sanakirjatyöhön ja sen jälkivaiheisiin niin täysin todistetuksi, kuin Hormian sanonta mm. ss. 63—64 ja 108—109 tuntuu merkitsevän; että »Variarum rerum vocabulaa» on ilmestynyt ainakin kolme painosta [Hormia s. 31]; että Simo Achreniuksen »Uudet Hengelliset runot» ei ole kokoelma vaan runoelma [Hormia 133] jne.) painaa perin vähän.

Hormian tyyli on selkeätä, hänen kielenkäyttönsä hyvää.

Käsitykseni on, että Hormia on saavuttanut tavoitteensa niin ehyesti kuin

on kohtuullista toivoa. Hänen teoksensa on vakuuttava näyte hänen tutkijankyvystään ja kunnioitettavasta oppineisuudestaan. Gananderin sanakirjan kirjalliset lähteet ovat avautuneet jokaiselle kirjan tarvitsijalle. Suomen kielen, suomalaisen kansanrunouden ja kansatieteen tutkimus on Hormian toimesta saanut välineen, jota on täysin turvallista käyttää pyrittäessä Gananderin välityksellä ratkaisemaan kulloisiakin ongelmia. Sitä ei kukaan meistä voi työsssänsä sivuuttaa. Sitaattilähteet, joita Hormia ei ole löytänyt, jäänevät suurimmaksi osaksi vastedeskin tavoittamatta. Kunpa vain vastainen murretutkimus kykenisi omine menetelmineen luomaan valoa Gananderin suullisesta perinteestä keräämään kieliainekseen.

MARTTI RAPOLA